

FI 3 (3)

ERDÉLYI MÚZEUM

KIADJA AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET

A BÖLCSESZET-, NYELV- ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI SZAKOSZTÁLY
S AZ ERDÉLYI NEMZETI MÚZEUM KÖNYVTÁRA
KÖZLÖNYE

23.892

SZERKESZTI

ERDÉLYI PÁL

ÚJ FOLYAM
IX. KÖTETE

XXXI. KÖTET

1914 ÁPRILIS 15
1. FÜZET

4413

Az ERDÉLYI MÚZEUM évenként hat füzetben jelenik meg

KOLOZSVÁR

STIEF JENŐ ÉS TÁRSA NYOMDÁJA

1914

TARTALOM

	Lap
MAKKAI ERNŐ: Bethlen Gábor országalkotó politikája (Első közlemény.)	1
Dr. DÉZSI LAJOS: Kőrösi Radó István versei (1649.)	21
BIRÓ VENCZEL: II. Apafi Mihály naplójának eredetije	42
Dr. PITROFF PÁL: A játék és a műforma	48
FERENCZI SÁNDOR: Barcsay Ábrahám halálának napjáról	57

Irodalom.

Dr. Lakos Béla: Heltai Gáspár reformátor és kora (R. I.)	61
Wallis A. S. C: Az Ember tragédiája (Dr. KRISTÓF GYÖRGY)	63
Dr. Amlacher Albert: Rumes (Dr. VERESS ENDRE)	64

Az ERDÉLYI MÚZEUM a Bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi szakosztály tagjainak rendes illetménye. Az Egyesület alapító és rendes tagjai, kik más szakosztályhoz csatlakoztak, és pártoló tagjai két koronáért kedvezményképpen kapják. Előfizetési ára nem tagoknak és könyvkereskedőknek 10 korona.

Az ERDÉLYI MÚZEUM szerkesztését illető tudakozódások a szerkesztőt (Egyetemi Könyvtár, Telefonszám 283); tagdíjak és előfizetési díjak pedig az Egyesület pénztárosát, Domokos Ernőt (Erdélyi Bank) illetik.

A kiadóhivatal három hónapon túl történő felszólalásokat nem vesz figyelembe.

Folyóiratunk idei borítékán az Erdélyi Múzeum-Egyesület VII. vándorgyűlése emlékére a gyulafehérvári székesegyház képét közöljük. — Az eredeti *Förstner Tivadar* rajzolta.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület választmánya.

Elnök: gr. Esterházy Kálmán

Alnelnökök: b. Wesselényi Miklós
dr. Lechner Károly

Ellenőr: Tanács József
Főtitkár: dr. Erdélyi Pál
Titkár: Kelemen Lajos

Pénztárnok: Domokos Ernő

Ügyész: dr. Czikmántory Ottó

A táruk igazgatói:

dr. Apáthy István (állattár)
dr. Erdélyi Pál (könyvtár)
dr. Gyalui Farkas
dr. Posta Béla (érem- és régiségvár)
dr. Páter Béla (növényvár, helyettes ig.)
dr. Szádeczky Gyula (ásványvár)

A szakosztályok elnökei:

dr. Fabinyi Rudolf (term. tud.)
dr. Farkas Lajos (jog- és társadalomtud.)
dr. Davida Leó (orvos tud.)
dr. Schilling Lajos (böles., ny.- és tört. tud.)

A szakosztályok titkárai:

dr. Bartók György (böles., nyelv- és tört. tud.)
dr. Tóth György (jogtud.)
dr. Jakabházy Zsigmond (orvostud.)
dr. Szabó Imre (term. tud.)

Választmányi tagok:

dr. Boros György
dr. Cholnoky Jenő
Fekete Gábor
dr. Gidófalvy István
dr. Hirschler József
dr. Imre József
dr. Kenessey Béla

dr. Kolosváry Bálint
dr. Konrádi Dániel
dr. Lőte József
b. Mannsberg Sándor
dr. Márki Sándor
dr. Menyhárt Gáspár
Péterfi Zsigmond

dr. Rigler Gusztáv
dr. Schneller István
dr. Szabó Dénes
gr. Teleki Domokos
Váro Béni
gr. Wass Béla

23-892

ERDÉLYI MÚZEUM

KIADJA AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET

A BÖLCSESZET-, NYELV- ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI SZAKOSZTÁLY
S AZ ERDÉLYI NEMZETI MÚZEUM KÖNYVTÁRA
KÖZLÖNYE

SZERKESZTI

ERDÉLYI PÁL

ÚJ FOLYAM IX.

1914

XXXI. KÖTET

KOLOZSVÁR
STIEF JENŐ ÉS TÁRSA KÖNYVSZÁRVAZATÁJA
1914

~~Acad.~~
~~065.~~

~~018151~~

M. M. MÚZEUM KÖNYVTÁRA
Nycmt. Növendéknapló.
15 441 .SZ.

TARTALOM.

ÖNÁLLÓ CZIKKEK, TANULMÁNYOK.

	Lap
Arday Pál: Rákóczy Zsigmond fejedelem választásához --- --	127
Balogh Arthur: Szabadság és egyenlőség --- -- -- --	92
Bedőházy János: Petelei Istvánról --- -- -- -- --	339
Biró Venczel: II. Apafi Mihály naplójának eredetije --- -- --	42
— —: Bethlen viszonya Pázmánynyal --- -- -- -- --	181
Dézi Lajos: Körösi Radó István versei --- -- -- -- --	21
Elek Oszkár: A remete és az angyal --- -- -- -- --	168
Erdélyi Lajos: Melyik nyelvterületen írhatták a Gyulafehérvári Glosszákat? --- -- -- -- --	195
Ferenczi Sándor: Barcsay Ábrahám halálának napjáról --- --	57
Gergely Samu: Gróf Thököly Imre gyermek- és ifjúkori levelei Teleki Mihályhoz --- -- -- -- --	259
Gyalokay Jenő: Adalékok az 1849. évi hadjárat történetéhez ---	349
Király Pál: Dósa György forradalma --- -- -- -- --	242
Kristóf György: Bethlen Gábor levélírása --- -- -- -- --	233
Makkai Ernő: Bethlen Gábor országalkotó politikája --- 1, 65,	145
Moldován Gergely: Tündérművek a román népmesében --- 133,	214
Pitroff Pál: Játék és műforma --- -- -- -- --	48
Simonfi János: Rosnyai Dávid naptári följegyzései (1668—1716)	108
Székely Ödön: Levelek Háromszék 1848—49-iki önvédelmi harcza történetéhez --- -- -- -- --	219
Veress Endre: Bethlen Gábor fejedelem ifjúsága --- -- -- --	285

IRODALOM.

B. V. Erdélylyel foglalkozó középiskolai Értesítők 1914-ben --- --	282
— <i>Biró Venczel:</i> A római katolikusok helyzete és hitélete Erdélyben a jezsuiták első betelepülése idején (1579—1588)	283
— <i>Haraly Béla:</i> Az erdélyi püspökség visszaállításának kétszáz-éves évfordulója --- -- -- -- --	284
— <i>Kristóf György:</i> Bethlen Gábor emlékezete --- -- -- -- --	363
— <i>Lénárt József:</i> Emlékek a régi kollégiumi életből --- -- --	283
— <i>Makkai Ernő:</i> Bethlen Gábor emlékezete --- -- -- -- --	284
— <i>Temesváry János:</i> Erdély választott püspökei 1618—1695. II. füzet --- -- -- -- --	282
— <i>Vidovszky Kálmán:</i> Kirándulás Erdélybe --- -- -- -- --	284
Borbély István. Péterfy Jenő: Petőfi Sándorról. Fordította <i>Báróti Lajos</i> --- -- -- -- --	130

	Lap
Dékáni Kálmán. Gróf <i>Toldalagi Mihály</i> : Az európai konfliktus megítélése --- --- --- --- ---	361
Kiss Ernő. Jánosi Béla: <i>Szerdahely György</i> Aesthetikája --- ---	179
— <i>Walentyni Dezső</i> : Ferenczy István levelei --- --- ---	360
Kristóf György. <i>Szigeti József</i> drámái. Kiadja <i>Bayer József</i> ---	176
— <i>Wallis A. S. C.</i> Az Ember tragédiája. Hollandból fordította <i>Erdélyi Károly</i> --- --- ---	63
Kropf Lajos. <i>Herbert Jenkins</i> : The Life of <i>George Borrow</i> ---	129
Lakos Béla válasza <i>R. J.</i> ismertetésére --- --- --- ---	131
R. J. felelete <i>Lakos Béla</i> válaszára --- --- --- ---	179
— <i>Lakos Béla</i> : Heltai Gáspár reformátor és kora --- --- ---	61
— <i>Pruzsinszky Pál</i> : Bod Péter és kiválóbb egyházi munkái ---	130
Seprődi János. <i>Bartók Béla</i> : Cântece poporale românești din comitatul Bihor --- --- --- ---	229
Veress Endre. <i>Amlacher Albrecht</i> : Rumes --- --- --- ---	64
— <i>Bogdan Joan</i> : Documentele Ștefan cel Mare --- --- ---	279
— <i>Kelemen Lajos</i> : Ujabb adattár a vargyasi Daniel-család történetéhez. Kiadta vargyasi id. b. Daniel Gábor --- --- ---	355

VEGYES KÖZLEMÉNYEK.

Felhívás. Az E. M. E. titkári hivatala --- --- --- ---	363
Mutató a XXXI. kötethez --- --- --- ---	364

KÉPEK JEGYZÉKE.

II. Apafi Mihály naplójának czimlapja --- --- --- ---	43
Bethlen Gábor naplójegyzete Ortelius Jeromos nagy atlaszában ---	297
Bethlen Gábor pecsétje 1610-ből --- --- --- ---	312
Bethlen Gábor pecsétje 1613-ból --- --- --- ---	338
Gyulafehérvári Glosszák III. (utolsó előtti) lapja névaláírással ---	197

Bethlen Gábor országalkotó politikája.

(Első közlemény.)

I.

Mielőtt a történelemben buvárkodó igazán objektív ítéletet akarna mondani egy nagyhatású élet értéke felett, ismernie kell a színteret, a melyen hőse élete lefolyt. E színtér alatt többet kell érteni a területnél. Az is benne van, de még sok egyéb is. Nehéz volna tételekbe szedni, hogy mi minden. Gondolja el a történelemben jártas szives olvasó, hogy ha pl. *Bethlen* Gábor nem a marosillyei kastélyban született volna egy közepes jelentőségű és vagyonú erdélyi nemes család sarjaként s sorsa, tradíciói, vére és neveltetése nem ehez az örökös préda-földhöz, Erdélyhez kötik, hanem pl. a Saine partján ringatták volna bölcsejét s ereiben egy francia arisztokrata család vére folyt volna, vajjon nem ő lett volna-e a század *Richelieuje*? Ha e két nagy kortárs tehetségét mérjük össze, egyik sem marad a másik mögött. Szilárdság és akarat, ravaszság és tapintat is egyforma nagy volt mind a kettőben. Mégis kérdés, hogy vajjon egymás helyén jól megállottak volna-e? Vajjon a mi egyikben is, másokban is nagy volt, azt nem éppen sajátos helyzetük váltotta-e ki lelkükből? Senki sem tudhatja, hogy vajjon *Bethlen* egy nagyhatalma-bontakozó, magas műveltségű és erősen centralizált állam élén, emésztő lelki harcoktól fölglyulasztott nemzetközi bonyodalom hideg haszonlesőjeként éppen olyan jól megállotta volna-e helyét, mint egy két tűz közé szorult, kevés kulturájú és erősen decentralizált alig-állam önvédelmi harcaiban. És vajjon *Richelieu* tudott volna-e elég türelmes, elég megalkuvó lenni *Bethlen* helyzetében? Nehéz kérdés, a melyre igaz feleletet adni meghaladja a történetró tudományos eszközeit. Előttünk csak az áll, hogy mindkettőnek államférfiúi lángelméje valósággal az adott helyzetből nőtt ki s innen van sikereik nagysága. Hogy e sikerekben oly nagy a különbség, hogy az egyik egy világhatalmat segített megalapítani, a mely az emberiségnek a görög szellem halála óta a legnagyobb kincseket adta, a másik pedig csak egy kis ország elmaradt, elhagyott, agyonzaklatott népét segítette rá a küzdelmes tovább-

élésre, az nem tehetségük nagyságának különbségéből, hanem helyzetükből következett.

Richelieu francia államférfi volt a XVII. század elején. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem ugyanekkor. A ki a történelmet ismeri, az jól tudja, hogy mi a különbség e két helyzet között.

Valóban Bethlen *erdélyi államférfi* volt s minden uralkodói ténykedése ebből a mivoltából érthető meg s értéke is innen nyeri magyarázatát.

Egy erdélyi államférfira akkor lényegesen más feladatok hárultak, mint egy nyugateurópaira s általán minden időben mások hárulnak, mert Erdély helyzete minden időben lényegesen más volt, ma is más, mint a nyugateurópai országoké. Azt szokták mondani, hogy Magyarország egy fél, sokszor egy egész századdal mindig el volt maradva az európai civilizációtól s az elmaradottság jelei leghuzamosabban Erdélyben mutatkoztak. Ez a mondás azonban ebben az alakjában nem fedi eléggé az objektív igazságot. Inkább az a helyes megállapítás, hogy Magyarország s még inkább annak erdélyi része, sohasem tudott teljesen nyugati állammá lenni, mert helyzeténél fogva meg sem szabadulhat a kelet hatásától. Hogy ez miennyire komoly valóság s főleg Erdélyre nézve milyen lényeges igazság, azt az érti meg, aki a történelemben végig figyeli azt a sok küzdelmet, a melylyel Erdélynek valamelyes szervezetséggé való alakítása járt.

Az erdélyi problema megértésének s így egy erdélyi államférfi szereplése elbírálásának kulcsa Erdély sajátos világhelyzetének s az ebből fakadó különleges történelmének ismeretében van elrejtve.

Erdély történelmének legjellemzőbb vonása az, hogy itt ezer esztendő küzdelme alatt sem tudott a társadalommá alakulás a népelemek fölhalmozódásának kezdetleges állapotán túlesni. És ez tisztán csak földrajzi helyzetéből következett.

Az ókor Krisztus előtti századaiban Közép-Európa — a Volgától az Elbéig, beleértve a Kárpátok vidékét is — ritka lakosságú és kezdetleges társadalmi viszonyok között élő népek által lakott terület volt. Köröskörül sűrűbb lakosságú és magasabb, de igen különböző kulturájú és társadalmi fejlettségű népek éltek. Természetes tehát, hogy minden irányból a középső lakatlan vagy kevés ellenállással bíró népek által lakott földek felé terjeszkedtek a hazát kereső, elszakadt néptöredékek. Ezek itt keletről, nyugatról, délről és északról jöve, magukkal hozták különböző kulturájukat és életfelfogásukat s mielőtt a társadalommá alakulás kezdő foka, az egymás mellett való letelepedés megkezdődött volna, előbb emésztő harcokban mutatták ki egymásnak erejüket. Az idegen népek találkozása mindig ellenséges érzületet vált ki s ennek élet-halálküzdelem a következménye. Mentől nagyobb az ellentét a talál-

kozók között, annál tovább tart a harc s annál később kezdődik el a kölcsönhatás, az egygyé alakulás első momentuma. Sokszor el sem következik, mert a harcok felemészti a küzdők erejét s főleg olyan helyeken, a hol egyre tart az új népek özönlése, ott egy friss erőben levő új ellenség seprí el a küzdelemben agyonfáradt feleket. Ennek aztán esetleg megint ilyen módon való megsemmisülés a sorsa. A népharczoknak ilyen klasszikus földje éppen az imént említett középső része Európának. Azért alakul ki ezen a területen viszonylag olyan későre az állami és társadalmi élet.

De ez a néprajzi depresszió századok alatt mindig szűkebb térre szorul, nyugati, keleti, északi, déli részeit magához kapcsolja a hozzá közel eső kulturális vidékek anyagi és szellemi kapcsoló láncza s így utolsónak marad a kialakulásban a depresszió közepe: a *Kárpátok medenczéje*. Utóbb ennek nyugatra néző részét is nagyjában fölszívja a katolikus-germán kulturális szellem s kialakulatlanul marad *Erdély*. A magyar királyság már jó régen megtalálta továbbfejlődésének organikus alapjait, a mikor Erdély még szervezetlenül ingadozott a Kelet és a Nyugat körülbelül egyforma erővel magához huzó vonzó hatása között.

Ezt az állapotát Erdély lényegében az önálló fejedelemség kialakulásáig, némi jellemző tünetekben pedig a mai napig megtartotta.

Helyzete mindig az volt, hogy nem valahol rajta kívül, hanem benne magában találkozott össze a kulturvilágot évezredek óta elválasztó, két egymást meg nem értő világ: a *Kelet* és a *Nyugat*. E két szembenéző világ képviselői között az ellentétek soha elmosódni nem tudtak, tehát a társadalommá szerveződés legelső föltétele, a kölcsönhatás, az egy célra törekvés nem tudott kialakulni. Ha olykor-olykor ennek némi jelei mutatkoztak, vagy egy erős kéz egy célra tudta vinni az ellentétes elemeket, akkor rendszeren azért haladt mégis csigalépteken a társadalmi fejlődés, mert az életerőt *védelmi intézményekre* kellett fordítani idegen támadások ellen. Mert e támadások sohasem szüntek meg, hanem az idők járása szerint változó formában meg-megújulva napjainkig ismétlődnek. *Alkotó munkára* tehát kevés jutott, pedig csak maga az önvédelem nem elég arra, hogy a társadalmat tovább fejlessze.

Egy futólagos pillantás Erdély földjének történetére meggyőz az imént mondottak igazságáról.

A thrák-görög jellegű *dák-géta* államalakulást egyenletes fejlődésében megzavarja a keleti *szkitha* (szarmata-jazyg) és nyugati *kelta* áramlás. A dákoknak ezzel szemben kifejlesztett impozáns katonai szervezkedése tisztán *védelmi jellegű*. A római hódítást is az idézte fel, hogy e védelemre szervezett katonai hatalom lesiklott rendeltetése tudatáról s a védelmet támadásra változtatva, mint hódító jelent meg az Aldunánál és Pannoniában. Hogy t. i. a szkitha és kelta támadásokkal

szemben tartósan védekezni lehessen, szükséges volt az öntudatra ébresztett dák társadalom számára a hódítás vágyát s az ebből származó hatalom objektív, utilisztikus képét, mint összetartó és egy célra dolgozó erőt fejleszteni ki. Csakhogy a hódító hadjáratok védelmi jellege nem volt vagy nem maradt tudatos a dákoknál, hanem öncél lett s egy új veszedelmet, a római hódítást hozta a nyakukra. A római hódítást Burvista idézte fel. A dákoknak hatalma és a Duna mellett való megjelenése ugyanis maga után vonta Róma védekezését. Róma dák háborúi nem hódítás céljából, hanem a birodalom védelméért történtek és kétségtelenül a dákok provokálására.

De a hódítás egyéb veszedelmet is hozott a dákokra: a hódított népekkel, a keltákkal és szarmatákkal való keveredést és ennek bomlasztó hatását. Mert hogy ez új és ellenséges népelemeket a dák társadalom asszimilálja s az ellenségeskedés érzületén túltegye, arra már nem volt idő. Jött a római hódítás.

A római uralom Dárcziára nézve nem az volt, a mi Nyugat-Európára s főleg a kelta-féle népekre. Ez utóbbiakat bámulatos gyorsasággal tudta asszimilálni a rómaiság s éppen ezért a keltáklakta helyeken hamar megszűnt az ellenségeskedés és megindulván a kölcsönhatás, elkezdődhetett az egység kialakulása.

Dárcziában ez egyáltalán nem következett be. Itt a római uralom csak a bomlás folyamatát vitte tovább, mert a hová ez a késői hódítás betette a lábát, oda már nem a rómaiság fegyelmezett szellemét, hanem csak technikai kulturáját vitte olyan népelemek által, a melyek a római szellemtől távol állottak s azt lelki közösség nélkül, csak zsoldért, földért vagy más anyagi haszonért, sőt igen sokszor csak kényszerűségből szolgálták. A római műveltségnek társadalomalkotó ereje azonban nem abban a technikai készségben állott, a melylyel egy haladottabb igényű életnek anyagi feltételeit megteremtették, hanem abban az öntudatos utilisztikus szellemben, a mely mindenüvé úgy tudta bevinni a maga beolvasztó erejét, a hogy a hely természete szerint legalkalmasabbnak látszott. Ezt érvényesítette a keltákkal szemben, a kiknek meghódított országaiban annyira alkalmazkodott a meglevő társadalmi keretekhez, hogy ezek észre sem vették, hogy saját társadalmi formáik között lettek rómaiakká. Dárcziában ezt az alkalmazkodó politikát nem érvényesítették. Alig hagytak meg valamit a régi dákok politikai szervezetéből s még városokat is új helyeken alapítottak. A dákok ellenséges érzületét a gyökeres újításokkal nagyon kihívták, de ennek fokozatos enyhítésére alig tettek valamit, hiszen ide rendelt katonáik és telepeseik is nagyrészt szíriai és kisázsiai félbarbárok voltak, a kik semmiképpen sem lehettek alkalmasok arra, hogy Róma asszimiláló, társadalomépítő misszióját szolgálják. A dákok a római hatalom képviselőitől nagyrészt izoláltak ma-

radtak, kivándoroltak vagy a hegyek közé vonultak s az egy czélra munkáló társadalom a római hódítás alatt nem alakult ki Dárcziában.

Különben is a római hatás kelet felé csak addig a vonalig volt beolvasztó erejű, a meddig a kelták tömegesebben eljutottak. Ettől a vonaltól keletre, a mit a római szellem adhatott volna, azt már előbb — ha lényegesen másként is — megadták a keleti kulturák s főleg a görög. A meddig a görög szellem közvetlen hatása elért, addig a római kultúra idegen, ellenséges, sőt felesleges volt s nem is lett annak társadalomépítő ereje. Végül is két világ alakult ki a nagy római birodalomban: a Kelet és a Nyugat, a görög és a római és Dácia, a mai Erdély földrajzi helyzeténél fogva mind a kettőhöz és egyikhez sem tartozott. A thrák-géta hatás folytán volt némi olyan etnikai jellege, a mi az északkeleti Balkán görögös műveltségű népeihez hasonlított, de azért görög műveltségű nem lett. Rómaivá sem lehetett, mert ide későn és gyöngülő erővel jutott el a római utilizmus. De dák sem maradhattott, mert a nagy keleti és nyugati műveltség mégis erősebb hatással volt reá, hogysem attól független maradjon s egyéni karakterét megőrizze. Ezekhez hozzá véve még a szkitha-kelta támadásokkal járó etnikai hatásokat is úgy látjuk, hogy sem a dák etnikumnak, sem a reá gyakorolt népi és művelődési hatásoknak nem volt annyi erejük, hogy az ellenségeskedés korán túllépve, valamelyik a társadalomalkotó elem asszimiláló, alkotó szerepét elkezdhesse. Ezért nem is alakult itt társadalom a népvándorlás koráig. Maga a földrajzi helyzet tette ezt lehetetlenné.

A népvándorlás kora még annyira sem vitte a társadalomalakulást Erdélyben, mint a dák-római idők. A hogy a barbárság a római katonákat és gyarmatosokat innen kiszorította, rövid idő múlva úgy megsemmisültek a polgáriasult életnek materiális emlékei is, hogy utóbb még a nagy római kolóniák neve sem maradt meg a köztudatban. Hogy mi lett a dákokkal, azt legfennebb sejtteni lehet. A pusztító germán és turáni hordák elől valószínűleg a hegyek közé menekültek s ott tartották fenn magukat addig, a míg a szintén hegyi részekre szoruló szlávok közé olvadtak be, hogy aztán elvegyüljenek a később, délről bevándorló oláhok közé. De bizonyára sokan estek közülük áldozatul a vándorló, pusztító népeknek.

A népvándorlásnak mindkét hatalmas eleme, a germánok és turániak megpróbálkozott az Erdély földjén való államalakítással.

Előbb a germánság próbált szervezkedni. A Kr. u. IV. század elején úgy látszott, hogy a Don és a Tisza között egy *nagy gót birodalom fog kialakulni*. Sokáig vajudott, de még sem alakult ki. Ha mint katonai hatalmasság kialakult volna is, sohasem lehetett volna belőle tartós életű állam, mert népeit nem tudta volna társadalommá fejlesz-

teni. A gót-gepida-vandál germán törzseken kívül a szarmata-jazyg, finn-ugor és szláv népeknek annyiféle törzse lakott itt, hogy őket ezen a helyen, Kelet és Nyugat határán nem lehetett volna egységbe nevelni. A nyugati hatás ugyan ebben az időben alig érvényesült ezen a földön, de maguk a barbárok oly sokféle jellegűek voltak, hogy a közöttük talán többséget sem alkotó germánok, még ha lett volna valamelyes összetartást eredményező eszméjük, akkor sem igen tudták volna sokáig együtt tartani őket.

Mutalja ezt a hunnok példája.

Európa barbárjait a hunnok szervezték legelőször egy tudatos gondolat és cél körül. Ez a birodalom együttes támadása és felosztása volt, a mi igen alkalmas összetartó gondolat lehetett a barbár szellem irányítása számára. De most a germán hegemoniát a turáni váltja föl s az évszázadok óta itt barangoló jazygok és egyéb európai turániak a hódítás szellemét hozó ázsiai hunnok szolgálatában jutnak először a puszta rablási célokon felül álló magasabb, összefogóbb vezérgondolathoz és némi szervezethez.

De ez sem volt elég arra, hogy általa állandó társadalom alakuljon. A nyugati szellemet képviselő rómaiság ugyan véglegesen meghátrált a Kárpátok medencéjéből, de a barbárság nem tudott helyére olyan erőt hozni, a mely ezt a földrajzilag egységes területet egy határozott alapokkal bíró társadalom hazájává tegye. A hun birodalom felosztott s a hunnok által kiűzött célt, a birodalom felosztását nem ök, hanem örökseik, alattvalóik, a germánok hajtották végre.

Ezek a hunnok visszavonulása után egy ideig megint itt kezdtek halmozódni, de aztán mintha megérezték volna a föld természetéből folyó tarthatatlan helyzetet, lassanként elszivódnak nyugatra. Megejti őket a Nyugat, vagy elnyeli a Keletről jövő új turáni áramlás.

Ugy vonult át ezen a földön a turáni és a germán nép, hogy még materiális alkotásokban is alig hagyott valamit maga után. Attila, Theodorik, Alboin mind nagy országszervező talentumok voltak, de ezen a területen nem tudtak országot és ezt fentartó társadalmat alapítani, mert nem tudtak annyi ideig itt maradni, hogy népük asszimilálni kezdjen és a szervezésre megérjék.

Az avarok már valamivel kedvezőbb helyzetet találtak ide érkezésükkor s ez a magyarázata, hogy a legtovább tudtak megmaradni az összes barbárok között. Az ő századaik alatt ugyanis a germánok már mind Nyugatra vonultak, letelepedtek, túlestek a régi lakosokkal való ellenségeskedésen s elkezdődött a kölcsönhatás, a társadalommá alakulás. A római államszervezet formái közé helyezkedett keresztyénség kezdte asszimilálni őket. Kelet felé fegyveres erővel már nem harcol, szellemi hatásával még nem terjeszkedik a Nyugat. De ugyanekkor a Kelet felől

jövő vándorlások ereje is megcsappant s ezért az avarok viszonylag elég nyugodtan lehettek. Támadásoktól kevésbé kellett tartaniok s így a szervezkedés és kialakulás alapfeltétele e viszonylag nyugodt helyzetben meg lett volna. Csakhogy ennek a nyugalomnak előnyeit nem ők, hanem alattvalóik, a szlávok használták ki, mert éppen az ő etnikai tulajdonságaiknak kedvezett.

Az avarok ugyanis a hunnok szerepét játszották. Erejüket nem alkotások létesítésére fordították, az új hazájok földrajzi helyzete által kívánt nyugati világhoz nem alkalmazkodtak, illetve az éppen alakuló új világ kifermálásában nem vettek részt, hanem mindvégig támadó, ellenséges barbárok maradtak. Pedig az ő helyzetük könnyebb volt, mint a hunnoké s talán még a későbbi jövő magyarokénál is. Nekik ugyanis nem voltak germán alattvalóik, hanem jórészt rokon turániak és szlávok. Keleti Európa sohasem volt annyira turáni hegemonia alatt, mint az ő idejükben s éppen Erdély volt ennek a turáni világnak középpontjában. Ők azonban a helyett, hogy ezeket a rokon népeket szervezték volna s a szláv áramlást tartóztalták volna fel, tovább folytatták a hagyományos barbár politikát: a Nyugat támadását. Ez alatt a szlávok, mint engedelmes alattvalók elárastották a Kárpátok egész medencéjét, az avarok hadi iskolájában harciassá váltak s utóbb sok helyen le is rázták az avar uralmat és függetlenekké lettek. Mikor aztán a frank birodalomban már kialakult és egységbe szervezett Nyugat az avarok ellen támadólag fellépett és őket megsemmisítette, akkor már szláv világ van a mai egész Magyarországon. A frank és bolgár fennhatóság is nagyrészt szlávokon uralkodott.

A magyarok honfoglalásakor Erdély is főleg szláv terület volt, de szervezetlenebb és társadalomilag kialakulatlanabb, mint valaha.

A magyar nép olyan időben érkezett ide, a mikor e földön az állandó szervezkedés, a társadalomalakítás ideje éppen elérkezett. Pannóniára és a Duna-Tisza síkjára nézve e feladatot a magyarság derekasan meg is oldotta, azonban Erdélyre nézve a probléma megoldatlan maradt. Erdélyben az egész középkor folyamán csak a társadalomalkotó elemek felhalmozódása, letelepedése és külön autonómikus szervezkedése folyik s állandóan szinte kölcsönhatás nélkül élnek egymás mellett a keletet és nyugatot képviselő etnikai elemek. A kölcsönhatás állandóvá tétele, a külön életet élő népeknek egy magasabb egységbe való integrálása nem a központi magyar királyságnak, hanem csak az újkori független és szabadon rendelkező erdélyi fejedelemségnek műve volt. Ez volt az ő hivatása Erdély földjére nézve. Hogy feladatát teljesen meg nem oldhatta, az nem az ő hibája volt.

Föltűnő, de teljesen érthető jelenség, hogy a magyar történelemnek akár krónikákban, akár oklevelekben fennmaradt adatai oly későn

és oly hiányosan kezdenek Erdély sorsára világosságot vetni. A mi kevés adat van, az sem az itt végzett alkotásokról számol be, hanem Erdélyt mint hadakozó területet mutatja.

Még az is vitás, hogy Szt. Istvánig egyáltalán Magyarországhoz tartozott-e. Az első elfogadható történelmi adatok Istvánnak Gyulával és Keánnal, a keresztyén nyugatiságnak a pogány keletiséggel való *védelmi* harczára vonatkoznak. István győz, de hogy e győzelem eredménye több volt-e annak a néhány megyének szervezésénél, a mely Erdély nyugati széle felé feküdt (Fehér, Torda, Kolozs, Doboka, Szolnok), alig hihető. A Mezőség, az északi, déli és keleti hegyvidék, a felső Maros, Küküllők, Olt vidéke mind jóformán ismeretlen területek a történelem előtt, legfennebb a később keletkezett mondák vetnek rájuk egy-egy bizonytalan, homályosan világító sugarat. A mit tudni vélünk ezen időszak etnikumára nézve, azt helynevekből, az emlékek *nemléteiből*, későbbi feljegyzések elszórt, talán véletlenszerű adataiból következtetgetjük, de éppen ez bizonyít a mellett, hogy itt *produkáló, akcióképes* szervezet, valamelyes indulófélben levő társadalom, melyben összeműködő elemek egy célra dolgoznak, nincs, sőt vezető kéz sincs, mert valamelyes energikus uralomnak sem találjuk semmi nyomát. A mi kevés *alkotási emlék* fenmaradt, a fejevári püspökség, egy-egy káptalan alapítás, birtokadományozás s az a néhány vármegye szervezése, az is csak a nyugati szélekre esik, s nagyon magán viseli a *védekező* jelleget. Azt a benyomást kelti, mintha az első királyok Erdély nyugati felét védelműl szervezték volna a keleti ellen.

Mert a keletiiben úgy látszik még egyre tartott a népek halmozódása. Nem is igen képzelhető, hogy a magyarok helyére Etelközbe telepedő bessenyők egészen Salamon koráig át ne törtek volna a Kárpátok hágóin. Inkább az látszik valószínűnek, hogy Erdély keleti fele és közepe már a honfoglalás óta a bessenyők állandó telepeivel volt *megrakva*, a kikkel a *dák-szláv-féle népek folytonos ellenségeskedésben*, örökös küzdelemben éltek. Ez István király korában is javában folyt. Szóval a népvándorlásnak eme megkésett utócsapatai még akkor is harczok földjévé teszik Erdélyt, a mikor a Bihar hegységtől nyugatra eső föld már nyugati hatások alatt kezd országgá, társadalommá szervezkedni. Erdély tehát itt is megkésett a kialakulásban, mert a halmozódásnak és az ellentétek harczának tovább ki volt téve, mint a magyarság igazi hazája, az Alföld és a Dunántúl.

Hogy történelmi életének javarészét egyfelől a támadások, másfelől a védelem összemérkőzése szolgáltatja, az abból is látszik, hogy a XII. század közepéig csak olyankor fordul felé a történetírás figyelme, a mikor a bessenyők vagy kúnok elleni harczról van szó. Az sem bizonyult igazságnak, hogy Szt. László itt valamelyes szervező, alkotó mun-

kát végzett volna, mindössze csak az hozta nevét Erdélylyel kapcsolatba, hogy itt vívta a keleti támadások ellen védelmi harczeit. Magyar szempontból mindig csak egy motívum vonja Erdélyre a figyelmet: a *védelem*. A mi szervezkedés van, az is csak ezért történik.

Egyetlen adatunk nincs, a mely az első magyar királyoknak a néhány erdélyi vármegyén túl terjedő hatalmát igazolná, de minden jogunk megvan arra a feltevésre, hogy azon az ismeretlen területen a dák-szláv és bessenyő-kún-féle népek jóformán teljesen függetlenül éltek. Lehet, hogy a magyar királyság a talán már István idejében ide helyezett erdélyi vajdaság által az egész terület felett fennhatóságot követelt magának, de ennek alig volt gyakorlati jelentősége.

Csak a Salamon és Szt. László idejében lefolyt védelmi harcok után terjedhetett itt bennebb, kelet felé a magyar király fennhatósága, a mikor a bessenyőket és kúnokat kiverték vagy letelepítették. Csak ezután indult meg a lassú kialakulás, de az is lényegesen másként, mint az ország nyugati részében. Itt nem annyira a központi hatalom szervező keze, mint inkább az itt lakó népek sajátos karaktere alakította ki a helyzetet. Ezért van itt a rendiségen kívül is még annyi elszigeteltség, annyi különböző, egymást kizáró és egymás kölcsönhatására nem számító *autonomia*. Tévedés azt hinni, hogy ez az erőt bárminő irányban is fokozta. Nem, hanem következménye volt a kialakulatlanságnak s az egység tudata teljes hiányának.

A szászok betelepülése után körülbelül bevégződött Erdélyben a népelemek gyülekezésének processzusa. Ezután legennebb a számarányban mutatkoztak eltolódások. E különböző népek származása és beköltözésének ideje nem bizonyos ugyan, de a XIII. század elején már teljesen bizonyosan itt van a négy fő etnikai elem: a *magyar*, a mely Erdély földjén új elemekkel eddig aligha keveredett, az ismeretlen eredetű *székely*, bessenyő és kún telepésekkel vegyülve, a telepített s azután sem keveredő *szász* és a dák-szláv-rumuny elemekből összeverődő *oláh*, némi bolgár elemmel is keveredve.

E négy elem együttvéve több ellentétet hordozott magában, mint Nagymagyarország összes lakossága, sőt talán egész Európában nem lehet olyan földet találni, a hol ennyire elütő, tehát egymáshoz nem alkalmazkodó elemek kerültek volna egymás mellé. A középkor társadalmi rendszelleme nem volt elég erős arra, hogy ezekből egységet teremtsen s a magyar királyság szervező keze is ezen a területen bizonyult a leggyöngébbnek, holott a legerősebbnek kellett volna lennie.

A történelemből eléggé ismeretes e négy elemnek politikai és társadalmi szervezete, itt azt ismételtelen elmondani fölösleges. Csak arra szorítkozunk tehát, hogy megjelöljük ezekben a kialakulatlan társadalom heterogén elemeit.

A *magyarság* Erdély nyugati felében, a vármegyékben lakott. Politikai és társadalmi szervezete magán hordozta azt a kettős jelleget, a mely az ország többi részében is megvolt, t. i. a lakosság egy része allodiális, másrésze hűbéres jellegű birtokos volt. Politikailag a vajda, egyházilag az erdélyi püspök hatósága alatt áll, de ez utóbbi nem terjed ki a magyarság lakta vidékeken alapított *apátságokra*. Ez utóbbiak az esztergomi, maga a püspökség a kalocsai érsekség alá tartozott.

A magyar megyéktől délkeletre terültek el a *szász székek*. Lakói teljesen a Nyugat eszmevilágában élnek s hogy ebben meg is maradjanak, arra szolgált kiváltságos helyzetük. Politikailag függetlenek a vajdától és egyházilag az erdélyi püspöktől, sőt a kalocsai érsektől is. Ispánjuknak és prépostjuknak csak reájuk kiterjedő, de mástól független hatásköre van. Magyar, székely vagy oláh még meg sem telepedhetik közöttük. Abban az időben, a mikor a nemzetiségi alapon való szervezkedés egy ország határán belül oly ritka volt s oly kevés jelentőséggel bírt máshol, ime Erdélyben, a hol éppen minden szeparatizmust kerülni kellett volna, királyi bőkezűség teremti meg a nemzetiségi szervezkedést, mint elismert politikai keretet.

A harmadik politikai elem, a *székelység* megtartotta és kiváltsággal képpen biztosította a primitív társadalmi szervezetet, a *törzsiséget* s a rajta alapuló *öskommunizmust*. Katonai szervezet volt, de a hűbéri gondolat minden hatása nélkül. Mikor később a királyi vármegye megszűnt s az egész ország, még a szászság is, valamennyire beletagozódott a szent korona-tanban kifejezésre jutott *hűbériségbe*, a székelység szervezete akkor is mozdulatlan maradt, mert a székely birtok továbbra is megtartotta kommunisztikus és allodiális jellegét.

E három egymás mellett álló politikai nemzet nemcsak hogy egymástól független szervezeiben élt, hanem egymástól *lényegesen különbözőben* is, a mi nagyban elősegítette azt az Erdély fejlődésére nézve kedvezőtlen állapotot, hogy mindenik kénytelen volt a maga sajátos és elűtő emikai jellegében megmaradni. A központi magyar kormány e tagozódást segítette, sőt koronként új független kerületek szervezésével (pl. a Barcaság a német lovagrend idejében) még fokozta is a helyeti, hogy akadályozta volna.

Igy aztán legfőképpen csak annyi történt, hogy ezek a független politikai testek egymagukban jutottak a szervezethez bizonyos fokára, de egyébként csak egymás mellett voltak a nélkül, hogy együtt éltek volna.

Másutt is voltak Magyarországon kiváltságos autonómikus kerületek, de azok sokkal inkább beleestek az országegység összetartó tudatába, hogysem olyan mereven megőrizhették volna szeparáltságukat.

A negyedik, politikailag szervezeten és jogtalan etnikai elem, az *oláhság*. Fogaras vidéke felől terjedezve az Árpád-korszak alatt elárasz-

tofta Erdély hegyes és erdős vidékeit s magába olvasztotta a nagyszámú szláv lakosságot.

Abból, hogy az oláhok politikailag igen lazán voltak szervezve, még nem következik, hogy Erdély társadalmi alakulásában súlytalanok lettek volna. Vallásuk és életmódjuk révén ők képviselték Erdélyben a Keletet; azt az elemet, a melyik a nagy Magyarországból jóformán teljesen hiányzott, de a melynek legellentéteesebb lelki világa egyszersmint legnagyobb akadálya az egység kialakulásának. Mentől kevesebbet törődtek velük, annál inkább, mert annál biztosabban megmaradhattak külön világukban. A három politikai elemet, ha a politikai és egyházi szervezet nem is, de összetarthatta a katolikus vallás, a kultusz azonossága. A magyart és székelyt pedig a nyelv s némi érzelmi közösség is. Az oláh kulturában, nyelvben, vallásban és egyházi szervezetben is különbözik mind a háromtól s minden tényező a görögkeleti szlávssággal vonta közösségbe.

És ez Erdély története vizsgálatánál nagyon lényeges motívum, hiszen abban kell látnunk Erdély helyzete végzetzerű adottságát, hogy itt minden elem csak az ellentétet fokozta s maga a történeti fejlődés is abban is, a mit szervezett, abban is, a mit szervezetlenül hagyott, inkább az ellentét konzerválásán, mint megszüntetésén munkált hosszú ideig.

Az oláhok éppen a keleti egyház gyöngye szervező ereje s a magyar uralom nemtörődése miatt maradhattak oly távol a kulturától, primitív, de sajátos viszonyaik között. Mikor aztán később egy erősebb és eszközeit tudatosabban alkalmazó hatalom a politikailag már szervezett elemeket mégis egy célra tudta vinni, a megsokasodott, de elhanyagolt oláhságot már nem tudta magához emelni. Hiába próbált számukra a maga értékképzeteiből adni követendő ideákat, őket óriási súlyuk visszarántotta a reájuk nagyobb vonzó hatást gyakorló primitívebb, kulturátlanabb, de az ők lényükhöz közelebb álló Kelethez. Az oláhság szervezetlensége, vallási szeparatizmusa és elhanyagolása arra vezetett, hogy a nyugati világ értékképzeteit cél gyanánt látó magyar és szász elemmel együtt nem tarthatott s máshonnan várta és kapta a neki jobban megfelelő ideálokat. Mikor aztán uralkodó értékfogalomná növekedett a nemzeti öntudat, természetes, hogy még élesebbé fokozódott az ellentét.

A mit ősi szervezetükről, a *kenéziségről* tudunk, az is arra vall, hogy idők folyamán ennek hatósága csökkent, jelentősége veszendőbe ment, de helyette nem lépett életbe egy másik, a társadalom fejlődésének jobban megfelelő szervezet. Utóbb jóformán csak az egyházi közösség tartja őket valamelyes szervezetben, de az ő egyházuk a maga ó-szláv liturgiájával, miszticizmusával, valamint kulturális és szervezkedésbeli tehetetlenségével hol maradt el a nyugati egyház életrevalósága mögött! Arra jó volt, hogy egy idegen gondolatvilág, egy a nyugati

műveltség számára szinte megközelíthetetlen szellemi élet rabjává s a későbbi asszimilációra alkalmatlanná tegye őket, de hogy szervezze, társadalmi tudatot növeszzen lelkébe, arra merőben képtelen volt.

Hogy a magyar királyság teljességgel ne törekedett volna arra, hogy őket a nyugati szellemnek megnyerje, azt nem állítjuk. A német lovagrend közéjük telepítése s még inkább a IV. Béla korabeli dömés barátok térítési buzgalma a mellett szól, hogy ilyen törekvések voltak. De eredménytelenül végződtek. Ezen eredménytelenségnek jórészt megint a *Kelet erőszakos fellépése, a tatárjárás volt a főoka*, a mely Kúnországot s a nyugati világnak oda előretolt bástyáját, a kún püspökséget megsemmisítette. Ez lett volna ugyanis arra hivatva, hogy a Nyugat és Kelet határát messzébb tolja s ezáltal Erdélyt megmentse hullámtörőgát jellegétől. De nem ez történt, hanem inkább azt látjuk, hogy a tatárjárás után Erdély földjéről csábítja a Kelet kivándorlásra a görögkeleti oláhságot, hiszen erdélyi kivándorlók vetették alapját a későbbi *oláh vajdaságnak*, a mely magában hordozta azt a tendenciát, hogy az erdélyi oláhságnak keletre néző vágyakozásait támogassa. Kétségtelen, hogy a magyar uralom alól kiszabadult és függetlenül szervezkedett oláhság döntő hatású lett Erdély sorsára nézve, mert a legidegenebb, a legkeletibb etnikai elem állandóságát, a kialakulásra nézve zavaró hatását fokozta és hosszú, talán örök időkre biztosította. Lényegesen más fordulatot vehetett volna a dolog, ha ezen a helyen egy turáni vérű *római katolikus társadalom tudott volna megszilárdulni*. Ezért talán nem túlzás azt állítani, hogy az oláhság Erdély sorsára nézve (nemcsak magyar nemzeti, hanem általán társadalomalakulási szempontból is) döntőbb jelentőségű tényező volt politikai súlytalansága idején is a szász elemnél. Hamú alatt lappangó parázs volt mindig.

Hogy politikailag sem volt éppen teljesen súlytalan az oláhság, az abból is kitetszik, hogy III. Endre 1291-ben tartott gyulafehérvári gyűlésén a magyar, székely és szász elem mellett az oláhok is megjelentek. Ez a gyűlés egyszermind az első jele annak, hogy a magyar királyság az Erdélyben külön szervezett nemzeteket egységbe próbálta vonni. De ennek a próbálkozásnak is katonai, védelmi céljai voltak, a minthogy maga a sokféle autonómia és immunitás is fegyveres ellenszolgáltatás fejében volt adva még a szászoknak is. *A védelem szempontja úgyszólván az egyetlen, a mi itt minden szervezkedési törekvést vezet.*

Nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk azoknak a szervezkedési törekvéseknek, a melyek nem kívülről próbáltak érvényesülni, hanem magából Erdélyből indultak ki. Az oligarkák uralomra törő terveit értjük. Már III. Endre idejében Roland vajda, de később még ennél is inkább *László vajda*, a ki először viselte mind a három nemzet ispánságát, egészen határozottan függetlenségre törekedett, mint általában minden

oligarka s e törekvését *nagyszabású szervező tevékenységgel alapozta meg*. Az egységes magyar királyság szempontjából e törekvés káros és veszedelmes volt, de az általa kezdett és kijelölt szervezkedést igen jól felhasználta az ellene küzdő és őt leverő magyar király. Ezután igen gyakran előfordul, hogy a vajda hol szász, hol székely ispán is egyszerre, sőt esetleg mind a három tisztséget is betölti, de úgy, hogy a vajdai méltóság a többinek felibe kerekedik s a többivel szemben úgy ő, mint az általa vezetett magyarság a magyar állam egységesítő törekvéseinek reprezentánsa.

Az eles szemű Anjouk hamar észreveszik Erdély elmaradottságát s az anyaállammal való laza összefüggését, de észreveszik a baj főokát is: *az egységes alakulás teljes hiányát*. Ezért nézik rossz szemmel az erdélyi immunitásokat s különösen a szászokét, a melyet a hol csak lehet csorbítani szeretnének. A későbbi vajdák (Tamás vajda), rendszeren szász ispánok is, de nem a szász kiváltságok védelmezői, hanem a magyar király törekvéseinek támogatói, harcosai és éppen azért szász ispánok is, hogy ezt könnyebben tehessék. De a különálláshoz erősen ragaszkodó szászok nem engednek, lázonganak, többször fegyverrel kell őket leverni is végeredményében nemcsak hogy különállásukat nem vesztik el, hanem lassanként szívós küzdelemmel még azokat a szász helyeket is beolvasztják, a melyek eredetileg nem tartoztak a II. Endre-féle kiváltságos székek közé. I. Károlynak és Nagy Lajosnak egységesítő, társadalom alakító törekvései igen csekély eredménnyel jártak, mindössze a magyar megyék organizmusát fektették gazdaságilag és hadügyileg szilárdabb alapokra, de a szász és székely székek állapotán, szeparatizmusán nem sokat változtattak. Általán az volt a baj, hogy az egységbe olvasztó törekvés állandóan kívülről jött, vagy külső érdekek szolgáltatában állott s maga az erdélyi elem — talán a magyart kivéve — nem igen érezte az egységbe olvadás szükségét. Sőt éppen különállása biztosításán munkált minden erővel.

De ezt az állapotot nem szabad kizárólag az erdélyi népek vagy a magyar uralom hibájaként tüntetni fel. A középkor általában sehol sem tudott olyan egységes társadalmi tudatot fejleszteni, mint a későbbi demokratikus idők. Lényegéhez tartozott, hogy a társadalmi tudatot is, mint magát a társadalmat, kasztok szerint tagolta s a kasztokat egy magasabb tudatba csak igen kivételesen tudta összeolvasztani. Az állam, nemzet, társadalom fogalma és tudata igen homályos és igen kis jelentőségű volt. A lovagság, nemesség, papság, polgárság, jobbágyság társadalmi formáiba és tudatába volt szétesve az egész társadalom, a melyek egymást nem asszimilálni, hanem kizárni törekedtek. Erdélyben is ez a helyzet, csak hogy itt nem differenciálódtak az elemek egy valamilyen egységből, hanem már eleve külön közjogi keretek védik őket, hogy ne

csak kiváltságaikat, hanem sajátos és ellentétes világnézetüket is megőrizhessék maguknak. Egy szász polgár lelkiileg mindig sokkal közelebb állott egy németországi bürgerhez, mint a tőszomszédságában lakó magyar vagy székely nemeshez. Ez az állapot még ma is megvan. A szomszéd oláh a bolgár vagy ruthén pásztorral bír azonos kultúrjelleggel s egy egész világ választja el a magyar földesurától, vagy a réa büszke magasságból tekintő szásztól. És az a lényeges, *hogy ezt a már adott különbözőséget minden institutio támogatta; ebben van a lényeges különbség az erdélyi és a magyarországi állapotok között.*

Hosszas dolog volna refleksióval kísélni a további történelmi mozzanatokat, a melyek alatt végleg kialakult és megszilárdult a két oláh vajdaság s egyfelől függetlenségi törekvéseivel izgatta erdélyi fajrokonait, másfelől a török föllépése óta belekerülvén abba a védekezésből származó kétszintű politikába, a melybe később Erdély is beleesett, ezzel okozott számtalan bajt az Erdélyt egységesíteni sehogysem tudó magyar kormánynak. Az oláh kérdés, mint gazdasági és vallási problema, de mint politikai momentum is, úgyszintén a szász kérdés a maga gazdasági és egyházi, de némileg faji különállási vágyaival is, állandóan föl-szinen van és foglalkoztatja úgy a magyar kormányt, mint annak Erdélybe küldött exponenseit.

E küzdelmek zürzavarában nem látjuk kialakulni azt a szervezkedési alapot, a mely valamikor bázisa legyen a fejlődésnek. És ez az erdélyi viszonyok mellett természetes is. *Nem jöhet létre ilyen alap addig, a míg maga az erdélyi elem a maga szükségérzetéből létre nem hozza.* Társadalmi egységet külső behatással nem lehet alakítani. Oda az alkotóelemek egységtudatának spontán megélése szükséges a sok ezer meg ezer egyén lelkében. E megélést rendesen egy közös érdek, egy közös veszedelem vagy támadás váltja ki. *Ez történt Erdélyben is az 1437-iki parasztlázadás alkalmával.* Ez a lázadás azért tudta magával ragadni nyelv és valláskülönbség nélkül az egész erdélyi parasztságot, mert a munkás elemet akkor érdeklő minden szociális probléma föl volt vetve általa. A görög hitűek és a husziták üldözése fölvetette a vallási kérdést, a régóta húzódozó dézsmaügy s az úrbér megoldatlansága a gazdasági kérdést, az oláh vajdák által szított izgalom pedig a faji kérdést. A török lázadásokban viszont jó szövetséges kínálkozott. Ezért a magyarok, székelyek és szászok jobbágyai egyformán fellázadtak, mert mindenkinek volt kicsikarni valója. Természetes, hogy e támadás azonnal egyesíti az eddig csak kénytelen-kelletlen és ritkán barátkozó három nemzetet s most már nem külső kényszerítésre, de eminens szükségétől hajtva megkötik a *kápolnai uniót* (1437), Erdély államszervezetének alapját. *Ez ugyan nem szünteti meg a három nemzet különállását és külön céljait, de mivel állandó egyesülés marad, alapul szolgál a későbbi*

fejedelemségi alkotmány kiépítésére s összetartó erőnek bizonyul két közös veszedelemmel: a török támadásokkal és a jobbágymozgalmakkal szemben. Ez utóbbira nézve az a jó hatása is volt, hogy a munkáskérdést s az ebből folyó gazdasági szervezettséget egész Erdélyre nézve egyenlő, sőt viszonylag elég méltányos megoldáshoz juttatta. Különben mindkét kérdésben a magyar kormány és a magyar király is erélyesen támogatta az Uniót.

A török támadás Erdélyt korábban érte, mint Magyarország egyéb délvidékét s éppen ezért *a védelmi szervezkedés* is itt kezdődik ellenük. E támadásoknak részük van a kápolnai unió megalakulásában, de különösen részük van ennek 1459-ben történt megújításában és szorosabbra fűzésében. Általán a töröknek igen nagy hatása volt Erdély társadalmi kialakulására nem alkotólag, hanem a támadásai által kikényszerített védelmi intézkedések révén. E védelmi intézkedések különösen Mátyás alatt lettek igen intenzívek és főleg gazdaságilag mélyre alapozottak, de e vaskéz és aczéllakarat is lépten-nyomon kénytelen volt megalkudni az Erdély helyzetéből fakadó ellenszegülésekkel. Ez ellenszegülések olyan természetűek, hogy ha fegyveresen elnyomják is őket, utóbb engedni kell nekik. Az oláh kérdés most nőtte magát igazán politikai kérdéssé a két tűz közé szorított oláh vajdák törekvései miatt. Ezek — mint később Erdély, mindent elkövettek, hogy szinleg a magyar királynak is, a szultánnak is kedvében járjanak, de alattomban az erdélyi oláhság támogatásával népüket független szervezetbe vonják. És Mátyás minden erélyessége mellett is sok engedékenységre kényszerült velük szemben. Éppen így járt az erdélyi nemzetek immunitásával is. Mindent elkövetett, hogy egységes védelmi szervezetté tegye őket s gazdasági újtásait reájuk is kiterjessze, de azért respektálni volt kénytelen a székelyek gazdasági szervezetét, a mely tudvalevőleg igen csekély anyagi erővel járult Erdély fentartásához. A szászok teljes egyesülését és a privilégiumnak minden szászlakta földre való kiterjesztését is kénytelen volt eltűrni. Ezek éppen Mátyás alatt érték el teljes konszolidációjukat. Még a Szentgyörgyi vajda által szított lázadást is igen óvatosan, diplomatikusan intézte el.

Ugy, hogy bátran elmondhatjuk, miszerint *a kápolnai unióban némileg egységre jutott erdélyi társadalom is inkább védelemre, mint közösen alkotó munkára szervezkedett. Erre még Mátyás sem tudta reáterelni a fejlődést.*

A Mátyás halálát követő zavaros idők Erdélyben is éreztetik hatásukat. A gazdasági hanyatlás jelei itt is mutatkoznak, lázadásoktól és ellenséges betörésektől Erdély földje sincs megkímélve, de talán éppen a középponti hatalom erélytelensége s a pártikuláris és rendi érdekek felülkerekedése eredményezte, hogy a három nemzet uniója éppen ebben az időben fűződik szorosabbra. Az 1505-iki segesvári gyűlés végzései

alakulhatott volna, de bizonyos, hogy húsz évvel előbb, Martinuzzi és János király idejében meg nem történhetett volna. Ebhez a reformáció diadalmas térfoglalása s a régi egyház szinte teljes megsemmisítése kellett.

Ennyiben a reformáció elterjedése itt feltétlenül a fejlődést szolgálta, mert nem voltak hatalmi igényei s így a katolicizmus háttérbe szorulásával a fölszabadult vagyon az állami élet, a társadalmi közösség anyagi létfenntartójává lehetett. Ha a szekularizáció akkor nem sikerül, úgy bizonyára a szászok és székelyek immunitásain kellett volna csorbát ütni, a mi baj lett volna, mert a belőle támadt ellenségeskedés és lázadás a társadalmi közösség kialakulásának kárára munkált volna. Tudjuk, hogy a székelyeket János Zsigmond megadóztatta s midőn ezért fellázadtak, kiváltságaik megszüntetésével bünhődtek. De e büntetés eredménye az lett, hogy a székelyek Bethlen Gábor koráig nem illeszkedtek bele az Erdélyt alkotó egység gondolatába, a Báthoryakkal örökösen hadilábon állottak, sőt kiváltságaik elvesztése miatt még az Erdély egysége is függetlensége ellen szőtt merényleteknek is meg tudták őket nyerni.

Annyira nem fejlődött még az egységtudat, hogy érette a kiváltságosak különállásukat is hajlandóak lettek volna feláldozni.

A reformáció, míg gazdasági tekintetben az egység kialakulására jótékonyan hatott, addig a szellemi közösség tudatát, sőt a kulturális kölcsönhatást is *akadályozta*. Kétségtelen, hogy a reformáció újabb szeparatizmusra vezetett. A szászok amúgy is mindig egyházi önállóságra vágytak, de ezt a kath. egyház szervezetével mindig meg lehetett hiúsítani. A reformáció, a mely zászlójára a nemzeti nyelvet és a demokratikus szervezkedést írta, rövid idő alatt megvalósította a szászok önállósági vágyait, sőt az eddig hitben egységes magyar és székely nemzetet is két részre szakította.

Bármilyen határozottan kimondották is az országgyűlések a négy bevett vallás szabadgyakorlatát, azért mindig volt egy uralkodó egyház, a mely állami támogatásban részesült, míg a többi legfennebb hogy nem volt üldözésnek kitéve s a mi az övé volt, megtarthatta. — Az egyházi szétszakadás nehezítette a fejedelmek egységesítő törekvéseit s a sok között egyik oka volt annak, hogy céljaikat teljesen nem is érték el.

Erdély helyzetét a fejedelemség alatt *befelé* a maga kialakulófélben levő társadalmi egysége, *kifelé* pedig a *portához* és a *magyar királysághoz* való viszonya határozta meg.

Az utóbbi, a kifelé való helyzete olyan volt, hogy a magyarság fenmaradásának súlyos problémáját neki kellett megoldani. Olyan külső politikát kellett tehát folytatnia a magyarságnak két barátul szegődött ellensége ellen, hogy annak a magyar nemzet kárát ne vallja, sőt ha már tovább fejlődni nem is tud, de legalább nemzeti létének, egységé-

nek, alkotmányának tudata s ennek bár jogi elismertetése megmaradjon addig az ideig, a míg helyzete jobbra nem fordul s önrendelkezési jogát ismét visszakapva a fejlődés útjára nem lép.

Ámde a kicsiny és szervezetlen Erdély a két nagy és szervezett ellenséggel szemben ilyen politikát csak óriási erőfeszítéssel folytathatott. A többiek, a balkániak belebuktak e kétszínű politikába s függetlenségüknek még látszatát sem tudták megőrizni. Ha Erdély is belebukik, akkor a magyarság sorsa is meg van pecsételve. Nagy belső konszolidáció, rendezett anyagi viszonyok, rendíthetetlen egységtudat és magas kultúra kellett volna ahhoz, hogy Erdély e feladatának fényesen megfeleljen. Ebből azonban igen sok hiányzott, mert Erdély már történeti fejlődésében is úgy volt meghatározva, hogy e feladatra nem volt alkalmas. Belső szervezete nem jutott a fejlődésnek olyan fokára, hogy ilyen döntő jelentőségű külpolitikai tényező lehessen.

E tényekben leli igazi magyarázatát az első fejedelmek kormányzati tényeinek sikertelensége.

Erdély belső állapotát a külpolitikai feladatokkal összhangba hozni nem tudták s ezért sem a konszolidációt elő nem segítették, sem a külső feladatokat meg nem oldották.

Belügyi téren rendszeren ezt a hibát követték el, hogy főleg a külső feladatok céljaira elégtelen anyagi erő miatt siettleni akarták a belső konszolidációt a kiváltságok támadásával. Tényleg e kiváltságokban rejtett Erdély anyagi erőtlenségének és a szellemi egység hiányának fő oka, de a kiméltelen támadások mégsem az egység-tudatot fokozták, hanem lázadásokat szültek s az alkotó elemeket hol a kormányzat, hol egymás ellen ingerelték. Itt csak fokozatos fejlesztésről lehetett szó, de viszont ezt türelmesen munkálni nagyon nehezé tette a mindig sürgető külpolitikai érdekeltség, igen sokszor veszedelem.

Külügyi téren éppen ezért igen sok a kapkodás. Látna a szervezetlenséget és az anyagi erő hiányát a fejedelmi kormány igen sokszor türelmét veszti az örökösen fenyegetett, függő helyzetben s a török és német között álló kényszerhelyzetét nem tudja megtartani. Hol egyik, hol másik részre nagyobb engedményeket teszen, vagy több függetlenséget akar biztosítani, mint helyzete engedné. Báthory Zsigmond alatt teljesen le is siklik a helyzetében fekvő politikai szerepről s a kétszínűséget a magyar királysággal való egyesüléssel cseréli fel. Nyomban mutatkozott e politika hibája. Az Erdély függetlenségéről való lemondás az egész magyarság veszedelmét vonta maga után s újra vissza kellett térni a török barátsághoz Erdély függetlensége s egyben a magyar állam és nemzet fennmaradása érdekében. A ki a töröktől való elfordulás kezdeményezője és segítő tanácsadója volt, — *Bocskay István* — éppen annak kellett belátnia a német-barát politika vészitkozó voltát s vissza-

terelni az erdélyi politikát a Martinuzzi által kijelölt kétszínűség állapotába. De mihelyt Erdély a magyarság mellett Bécsessel szemben ezt a védelmi szerepet megint vállalta, nyomban jelentkeztek a nehézségek, a melyeket a belső konszolidáció elégtelensége okozott.

A Bocskay-féle szabadságharczban még nem Erdély menti meg a magyar alkotmányt s ezzel a magyarságot, csak Erdély is csatlakozik a mozgalomhoz, jórészt a saját maga érdekében, hogy Bástától megszabaduljon. Lényegesen más a helyzet Erdélyben Bocskay szabadságharcza kitörésekor és lényegesen más 1618-ban Bethlen Gábor támadása idején. Ez utóbbit Erdély kezdte és Erdély küzdötte végig nem a maga külön, hanem az egyetemes magyarság érdekében. Hogy ezt tehetze, ez bizonyosság a mellett, hogy belső élete és szitárdabb alapokra helyeztetett.

A magyarság szempontjait néző erdélyi politika mintegy dogmatikus megszövegezésben a Bocskay testamentumában van kimondva, de öntudatos alkalmazója, végrehajtója *Bethlen Gábor* volt.

Bocskaytól Bethlenig azonban még el kellett egynehány évnek telnie, hogy a bölcs mérséklet és a viszonyokkal való megalkuvás állandó irányítója legyen a fejedelmek felelősséges kormányzatának.

Báthory Gábor korának eseményei megint csak azt mutatták, hogy a belső helyzet és a külső követelmények türelmes összeegyeztetésének hiánya csak felfordulásra vezet, mert Erdély függetlenségét is elveszti s vele együtt a magyarság érdekeit is kockára veti. Mikor Báthory Gábort a porta kivánságára trónjától megfosztották és elűzték, akkor úgy állott a helyzet, hogy a belső rend teljesen fel volt kavarva, a kiváltságokat védő féltékenység minden oldalon felkeltve s a mellett a portán és Bécsben el voltak készülve arra, hogy Erdélyt függetlenségétől megfosztják.

Bethlen Gábort már a szultán tiltette Erdély trónjára.

(Kolozsvár.)

Makkai Ernő.